

Adriana Maria Iancu

CÂTEVA PARTICULARITĂȚI LEXICALE DIN TEXTELE LUI IOAN CANTACUZINO¹

Rămas în memoria filologică mai ales pentru volumul *Poezii noo* și, probabil, prin cele două texte în proză editate de Andrei Nestorescu, *Machin sau îndrăgitul însuși de sine* și *Cercarea asupra omului*, în ansamblul operei sale, Ioan Cantacuzino exprimă, într-o mare măsură, dimensiunea culturală a epocii sale și totodată năzuința autorului pentru un anume tip de literatură, una așa cum el însuși o percepuse prin frecventarea fără ezitare a literaturii occidentale, cu precădere a literaturii franceze a secolului al XVIII-lea.

Astăzi, scrierile lui Ioan Cantacuzino sunt nu numai o dovadă a potențialului literaturii noastre la începutul secolului al XIX-lea, ci și una a capacității de absorbție a ideilor europene, exprimate într-o formulă lingvistică orientată către modernizarea expresiei, fapte de limbă pe care intenționez să le evidențiez în cuprinsul acestei lucrări, pornind de la analiza etimologică a termenilor selectați. De asemenea, voi compara, acolo unde este cazul, fragmente din textul-sursă cu adaptările autorului, pentru o mai bună înțelegere a realizării artistice cantacuzine, dar și pentru identificarea unor posibile argumente care îl determină pe acesta să recurgă la unele dintre formele sau sensurile propuse.

Merită a fi subliniat aici că Ioan Cantacuzino este un atașat al vieții culturale de la Curtea Ecaterinei a II-a a Rusiei, ceea ce îi va influența în mod decisiv opțiunile de ordin literar, prin contactul direct cu literatura europeană a vremii, mai ales cu literatura franceză, date fiind deopotrivă și evenimentele istorice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dar și bunele raporturi pe care autorul le stabilește cu această limbă; însă, neîndoielnic, este și un bun cunoscător al limbii grecești, limbă vorbită de mama sa, Ecaterina Mavrocordat – limbă vorbită în Principate ca urmare a dominației fanariote și prezentă în scrierile sale prin numeroșii termeni utilizați, la care se adaugă, și nu în mod obligatoriu în această ordine, termenii preluați din limba rusă.

Cu toate acestea, deși în perioada autoexilului său rusesc utilizează limbi străine, Ioan Cantacuzino gândește în mod vădit românește, alegând să scrie în limba sa, așa cum el însuși a mărturisit: „Am tălmăcit după putința mea, în limba mea și mai

¹ Precizez că acest articol conține informații care fac parte dintr-un studiu mai amplu dedicat lui Ioan Cantacuzino și că unele dintre sensuri au fost dezbătute cu prof. univ. dr. Mihai Moraru și cercet. șt. principal I, onorific, Eugenia-Zamfira Mihail, cărora le aduc mulțumiri.

ales după nebogata noastră ajutorință ce un scriitor află pă rumânie scriind, căci el drept grăind, nu găsește mulți alți mai vechi ostenitori ce ar înlesni lui drumul la asemenea trude. Bine, rău, Numa Pompilius s-au tălmăcit pă limba noastră”².

În ceea ce privește scrierile sale în proză, texte adaptate după original sau intermediar francez, expresia de ordin lingvistic scoate la iveală travaliul autorului. În general, acesta nu avea dubii în privința sensului a ceea ce traducea, dar era constrâns de absența unor cuvinte în limba română capabile să exprime echivalența sau nuanțele impuse de textul sursă.

Astăzi, trebuie asumat un travaliu și de cel care dorește să intre în contact cu textele manuscrise ale lui Ioan Cantacuzino, pentru care, fără recursul la sursă (uneori și acesta inutil!) textul devine, fie greu accesibil, fie chiar neinteligibil, așa cum vor demonstra exemplele cărora le dăm curs mai departe:

acioaie, sb. – „bronz, aliaj, alamă”; „conform DA, sub *acioaie* sau *cioaie* poporul nu-și închipuie un anumit metal, ci astfel denumește el și «alama» și «bronzul» și «arama» și orice fel de amestecătură de metale din care se fabrică obiecte ca: sfeșnice, cădelnițe etc., dar mai ales clopote, așa încât el poate deveni sinonim chiar cu «clopoțel»; etimologie necunoscută”. Hasdeu îl derivă din italianescul *acciajo*, care însă înseamnă „oțel”. Potrivit lui H. Tiktin, *acioaie*, *cioaie*, sb. f., în Muntenia, etimologic din italianescul *acciaio*; Conform A. Ciorănescu, *alamă* înseamnă „bronz”, „var. *cioaie* < it. *acciaio* este «oțel» (Hasdeu), însă etimonul este respins de DAR, dar admis de Candrea și Scriban. Este unul dintre puținele cuvinte de origine italiană intrate în vechime în limba populară, probabil pe filieră comercială. Schimbarea semantică, ce constituie principala obiecție a DA, este posibilă, dacă se are în vedere faptul că uzul popular indică prin *acioaie* orice aliaj, fără a fi posibilă o identificare mai exactă”³: „F(i)erul și acioaia sclipește din toate părțile și de cumvaș aurul și argintul împodobește unele arme, aceasta să vede numai la domni și la arhistrategi...”⁴.

² BAR, ms. rom. 1550, *Numa Pompilius*, f. II^r. *Numa Pompilius, al doilea crai al Romei* este o adaptare a lui Ioan Cantacuzino scrisă în 1796, după romanul cu același nume al lui Florian, un decupaj literar care pune în lumină câteva fapte din istoria Romei, respectiv Răpirea sabinelor, care va determina un război între romani și sabini și care se va termina cu împăcarea celor două popoare; tot aici, este pusă în evidență succesiunea de regi etrusci și romani, dintre care se evidențiază Numa Pompilius, priceput organizator al sacerdoțiilor și al cultului roman. În transcrierea acestui text și în vederea stabilirii unora dintre sensurile amintite am utilizat textul Jean-Pierre Claris de Florian, *Numa Pompilius, second Roi de Rome*, Paris, Librairie Économique, An IX [1798?], cea mai veche variantă la care am avut acces.

³ *Dicționarul limbii române*, întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Maiestății Sale Regeleului Carol I, Tomul I, Partea I, A–B, București, Editura Academiei Române, 1913, s.v. De asemenea, vezi H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch 3., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder*, Band I, A–C, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2000, s.v. Vezi, Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Editura Saeculum, 2001, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, s.v.

⁴ Ms. rom., 1550, f. 32^r.

avroră, atestat pentru prima dată în 1796, desemnează „aurora”, sb. f. – din lat. *aurora*, care se află pe *amacs* – respectiv, pe un „car”: „Avrora pă amacsul său, dă piatra bălașului (...)”⁵. Acesta provine din grecescul *ἀμαξ*, însă nu are nicio legătură cu franțuzescul *hamac* din textul sursă. În toate cele 26 ocurențe ale cuvântului, forma sa este cu *s* final, deci nu poate fi o formă pentru *hamac* / *amac*, glosarea corectă, potrivit textului francez, rămânând cea de „car”; așadar, cuvântul este un grecism, următoarele exemplificări fiind destul de concludente: „Amacsul ce este să meargă Numa într-însul stă gata tras”⁶. „Această mândră amazoană, pă un amacs ce-l trăgea patru cai negri corb...”⁷. „El face drum, împreună solilor, trece munții Apenini, află un amacs ce-l aștepta la hotar, să suie pă dânsul, îmbrăcând veșmânt împărătesc (...)”⁸. „(...) intră în catedra sa și să arată cu o mie de ori mult mai mare decât un izbânditor încunjurat de robi ce aduce, stând el pă amacsul său cel triamvicescu”⁹.

bal, *-uri*, sb. n. – „vot cu bile”, din fr. *bal*, ngr. *μύλλος*, germ. *Ball*, și nu „dans”, conform TRDW¹⁰: „...vor balotarisi deputați judeților și după numărul balurilor”.

balotarisi, vb. – „a vota cu bile”, conform fr. *balloter*, utilizat pentru prima dată de Ioan Cantacuzino¹¹: „Atunci vor balotarisi deputați judeților și după numărul balurilor drept ce-i vor cădea cele mai multe”¹². În opinia lui Scriban, *balotarisesec* cu sensul „votez” provine din ngr. *balotaro*, iar pentru Ladislav Gáldi, din gr. *μαλοτάρω* < it. *ballotare*. H. Tiktin consideră că termenul provine tot din fr. *balloter*, *balotarisi* ieșind din uz¹³: Însă, *balotarisi* ar putea fi, de asemenea, împrumutat din limba rusă, fiind corespondentul lui *ballotirovatī*, în contextul mai larg al adaptărilor lui Ioan Cantacuzino.

bălaș, sb. ieșit din uz, este „un rubin de culoare roșie, mai deschisă, bătând în portocaliu”. Cuvântul provine din it. *balascio* (intrat de timpuriu în limbă, prin negustorii italieni; e de origine arabă și se găsește în toate limbile europene)¹⁴. Conform textului francez – *opal*, care în DER apare sub *balaș*, este glosat „rubin”, opalul putând avea și culoarea roșiatică. Într-un alt pasaj, unde mai apare menționată „aurora și carul său”, pentru definirea culorii trandafirii a zorilor, autorul traduce prin „amacsul său cel rumen”, deoarece în textul francez este menționat epitetul *vermeil*.

⁵ *Ibidem*, f. 140^r.

⁶ *Ibidem*, f. 10^v.

⁷ *Ibidem*, f. 159^v.

⁸ *Ibidem*, f. 143^v.

⁹ *Ibidem*, f. 144^r.

¹⁰ Scriban, s.v.; TRDW, s.v.

¹¹ N.A. Ursu, Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760–1860)*, II, Iași, Editura Cronica, 2006, p. 124.

¹² BAR, ms. rom., 406, *Plan sau o formă de oblăduire aristodimocraticească*, f. 6^v.

¹³ August Scriban, *Dicționarul limbii românești* (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme), Iași, Institutul de Arte Grifice, 1939, s.v. Ladislav Gáldi, *Les Mots d'origine néo-greque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapest, 1939, s.v. *Vezi* și TRDW, s.v.

¹⁴ DA, s.v.

*bălaurile în chip de steagu*¹⁵ – „steag”, formulare care corespunde în textul lui Florian structurii *l'image du dragon*, ce poate fi pusă în legătură și cu *pager*, utilizat pentru a desemna simbolul cu funcție totemică de pe steagul romanilor. Deși autorul ar fi putut păstra cuvântul *dragon* din textul francez (utilizat pentru prima dată în literatura noastră de Miron Costin), acesta alege *bălaur* cu scopul evident de a face trimitere la realitatea românească a lui *draco*, simbolul cu aceeași funcție totemică, însă mult mai expresiv la nivelul imaginarului colectiv.

chingéal, sb. m., absent și el din dicționare și utilizat pentru prima dată la 1796 de Ioan Cantacuzino, desemnează un „pumnal” corespunzând lui *poingard* din textul sursă, în cazul celor două ocurențe ale sale. Acesta este un xenism și este împrumutat, cel mai probabil, din limba rusă, din *kinžalī*, care are aceeași semnificație ca în franceză: „Și mai ales aducă-ți ele ție de-a pururea de față spre amărărea ta pă Hersilia dându-ș duhul supt chingealul acesta, ce însuș tu îndreptezi în adâncul peptului său. Ea zicând aceste cuvinte după urmă, înfige chingealul până în prăsele în peptul său”¹⁶.

clonire, sb. f. – utilizat pentru prima dată de Ioan Cantacuzino la 1796 în textul citat și neînregistrat în dicționare – are înțelesul „înclinare”, în cazul tuturor celor 14 ocurențe ale sale: „Dragostea către Tulus și iubirea sa de învățătură era numai una singură clonirea sa”¹⁷. „Și cât poate fi clonirea mea către cucernicie (...)”¹⁸. „Numa să cutremura numai numind numele amorului și de aceea numea dragoste prietenească clonirea sa ce-l trăgea către Anaisa”¹⁹. Înțelesul este sugerat de cuvântul fr. *penchant* din textul sursă, însă provine, cel mai probabil, din rusescul *klonit'* – însemnând „înclinare”, „aplecare spre ceva”, de care este mult mai apropiat ca formă. Acesta este utilizat de Cantacuzino și mai târziu într-un al text adaptat în 1808 – *Cercarea asupra omului*, de astă dată ca verb, însă cu același sens: „ (...) iar patimile sau simțirile, ce clonesc spre împărțirea binelui, prefac numirea lor, numindu-să cucernicii”²⁰.

erotă, sb. f. – cu sensul „dragoste”, utilizat pentru prima dată la 1770 de către Gherasim Putneanul, provine din grecescul *ἔρωτα*²¹. „Erota, am strigat, pentru ce îm(i) astupi gura, pentru ce nu mă lași să cuvânteț acele ce mă îndeamnă râvna inimii mele?”²².

¹⁵ ms. rom., 1550, f. 39^r.

¹⁶ *Ibidem*, f. 170^v.

¹⁷ *Ibidem*, f. 2^r.

¹⁸ *Ibidem*, f. 8^r.

¹⁹ *Ibidem*, f. 115^r.

²⁰ BAR, ms. rom, 5411, *Cercarea asupra omului*, f. 12^v–13^r. Adaptat de Ioan Cantacuzino după un intermediar aparținând lui Silhouette, în text sunt expuse probleme precum: relația om–Dumnezeu, om–univers, om–societate, dar și o analiză a ceea ce reprezintă fericirea. Textul a fost adaptat de Ioan Cantacuzino în 1794 și a fost reluat în 1807.

²¹ Ladislav Gáldi, s.v.

²² BAR, ms. rom. 4246, *Întâmplările lui Ismin și a Isminiei*, f. 94^r. Romanul redă povestea lui Ismin care trebuie să vestească sărbătoarea anuală a lui Jupiter la Avlicomis, unde este întâmpinat de Ismenia, de care Ismin se îndrăgostește. Întors în orașul natal, află că părinții fetei hotărâseră căsătoria ei, ceea ce îi determină pe îndrăgostiți să fugă din cetate. În transcrierea acestui text și în vederea stabilirii unora dintre sensurile amintite și aici, am utilizat: Pierre Bernis, François-Joachim de, *Oeuvres complètes de M. Le C. de B****, tome premier, Londres, Édition de L'Académie Française, dernier édition, 1767.

namotesă, sb. n., înregistrat în DER drept – „vrajă, descântec”²³. Însă, înțelesul nu este cel propus în DER, așa cum reiese din context, ci cel al gr. *nomotheia* – „legislație”. „În dăscoperirea acestui adăvăr, tu vei vedea ivindu-să toată tâlcuirea namotesii”²⁴. De asemenea, *nomothétis*, sb. m. – „legislator”, din gr. *νομοθέτης*²⁵ utilizat de Antim Ivireanul în Didahii, alături de *nomothemisi* vb. – „a stabili o lege, a legifera”, din gr. *νομοθέτησα*, -*isi*, sunt termeni care se află atât ca sens, cât și ca formă la baza celui folosit de autor.

pager, sb. m. – „pajură”, utilizat pentru prima dată de Cantacuzino tot la 1796, corespunde lui *aigle* din textul sursă. Contextul impune totuși folosirea acestuia cu semnificația „pajură” – figură simbolică, reprezentând o pajură sau un vultur. „Oșteni fără panțire venea încetu tot proptindu-să în lancile lor și ei d-abia mai avea puțină puțință de a ridica capul în susu și a căuta pagerului legionului lor”²⁶.

patrunghi, sb. n. – „pătrat”, atestat pentru prima dată la 1796. Conform DA acesta provine din *patru+unghiuri*²⁷. Utilizat ulterior de I. Budai-Deleanu ș.a., „termenul provine din fr. *quadrangle*, lat. *quadrangulus*, germ. *Viereck* și *Vierekig*”²⁸. În textul Numa Pompilius are drept corespondent termenul *carré*: „Iar tu, Metius, într-această vreme, pune a săpa ș[n]ț adânc și larg care în patrunghi potrivă să încunjure și să închiză / toată tabăra mea. Și tu nu vei lăsa decât o intrare în fiteșcare față”²⁹.

strașnică coadă – „al doilea rând al falangei”. Preocuparea lui Ioan Cantacuzino față de redarea cât mai apropiată a înțelesului din textul original, dublată și de sentimentul datoriei față de limba în care alege să își scrie opera, îl conduce uneori către echivalarea unor sensuri mai puțin așteptate, așa cum este cazul expresiei *arrier-garde* din textul lui Florian. Deși astăzi pare un echivalent cel puțin bizar, expresia face trimitere clară la modalitatea de organizare a falangei pe câmpul de luptă, unde frica de moarte concomitentă cu momentul atacului adversarului cu lancea îi determină pe soldați să fugă. Rândul al doilea, *strașnica coadă*, are menirea, în astfel de situații, să descurajeze atare gesturi. Este elocvent pentru aceasta cunoscutul tablou al lui Felix H. Philippoteaux, *The Battle of Fontenoy*, care a animat epoca lui Cantacuzino.

zaiflâc, sb. f., pl. *zaiflâcuri* – „indispoziție, stare proastă”, un hapax care provine din tc. *zaiplik*, *zayflik*³⁰. „Panthia, maica sa, supărată de zaiflâcul fiicii sale ce din ceas în ceas adăogi, nu să dezlîpé de lângă patul ei...”³¹.

²³ DER, s.v.

²⁴ ms. rom., 1550, f. 151^v

²⁵ Ladislav Gáldi, s.v.

²⁶ ms. rom., 1550, f. 133^v.

²⁷ DA, s.v.

²⁸ N. A. Ursu, Despina Ursu, *op. cit.*, vol. III, p. a II-a, s.v.

²⁹ ms. rom., 1550, f. 49^{r-v}

³⁰ *Micul dicționar academic*, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, ediția a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 2010, s.v.

³¹ BAR, ms. rom. 4246, f. 102^v.

Termenii semnalati în lucrarea de față, poate prea puțini, scot în evidență mai ales dificultățile cu care s-a confruntat Ioan Cantacuzino, dată fiind sărăcia limbii noastre la începutul secolului al XIX-lea, însă pun în lumină deopotrivă și reușitele sale la final de veac. În egală măsură, prin textele sale, Cantacuzino contribuie la cultivarea gustului literar, fiind evidente orientările sale prooccidentale, ceea ce face ca prin contactul, mai ales cu scrierile franceze la începutul secolului, literatura română să facă un pas înainte, atât din punct de vedere lingvistic, cât și din perspectivă literară.

BIBLIOGRAFIE

- BAR, ms. rom. 1550, *Numa Pompilius, al doilea crai al Romei*.
 BAR, ms. rom. 4246, *Întâmplările lui Ismin și a Isminiei*.
 BAR, ms. rom. 5411, *Cercarea asupra omului*.
 BAR, ms. rom. 406, *Plan sau o formă de oblăduire adristodimocraticească*.
 Jean-Pierre Claris de Florian, *Numa Pompilius, second Roi de Rome*, Paris, Librairie Économique, An IX [1798?].
 Gáldi, Ladislás, *Les Mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapest, 1939.
 Ciorănescu, Alexandru *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, Editura Saeculum, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, 2001.
Dicționarul limbii romane întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Maiestății Sale Regelui Carol I, Tomul I, Partea I, A–B, București, Editura Academia Română, 1913.
 H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch 3., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder*, Band I, A–C, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2000.
Micul dicționar academic, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, ediția a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 2010.
 August Scriban, *Dicționarul limbii românești* (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme), Iași, Institutul de Arte Grafice, 1939.
 Ursu, N.A., Despina, Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760–1860)*, II, Iași, Editura Cronica, 2006.

SOME LEXICAL PARTICULARITIES FROM ION CANTACUZINO'S TEXTS

(Abstract)

Trough his texts, Ioan Cantacuzino brings to light his taste and his forward-looking views through the contact with the European literature of the time, and also his contribution regarding its development and, especially, the development of the literary language at the end of the 18th century.

Keywords: linguistic, European literature, adaptations, first attestations.

*Institutul de Istorie și Teorie Literară
 „G. Călinescu” al Academiei Române
 București, Calea 13 Septembrie nr. 13*